

KOVÁCS DÁVID

„Mindannyian védjük múltunkat, tévedéseinket”

Király István: Napló 1956–1989

KOVÁCS DÁVID (1976) Budapest

A Magvető Kiadó gondozásában, a Tények és Tanúk sorozat darabjaként jelent meg az ismert kommunista irodalomtudós, Király István naplója, amely több mint három évtizeden átívelően, 1956 májusától 1989 júniusáig, vagyis csaknem Király István haláláig tudósít az életút eseményeiről, alkotója gondolatairól. Azok, akik kortársként ismerték Király közéleti szerepét és súlyát, pontosan tudják, hogy nem egyszerűen korszaka meghatározó marxista irodalomtörténész és az ELTE magyar irodalomtörténeti tanszékének vezetője volt, hanem egyben olyan valaki, aki mind a Rákosi, mind pedig a Kádár nevével jelzett kommunista diktatúrában fontos szerepet vitt a párt kultúrpolitikájának érvényesítésében. Az 1940-es évek végén pártfeladatként az Eötvös Collegium szétverésében vállalt oroszlánrész, az 1950-es évek első felében a Csillag, az 1960-as évek elején a Kortárs, az 1970-es évek közepétől pedig a Szovjet Irodalom főszerkesztői posztját töltötte be. Több, az irodalmi élet kereteit kijelölő párthatározat szerzősége kapcsolódik nevéhez, amelyek közül a legismertebb az 1959-es, népi írókat megbélyegző állásfoglalás. Másfél évtizedig, 1971-től 1985-ig volt a diktatúra látszatparlamentjének képviselője, a kulturális bizottság tagja. Emellett számos, a párt által felállított, a kulturális élet alakításában részt vevő grémiumban vállalt szerepet, miként az is köztudott, hogy másik két irodalomtörténésszel, Pándi Pállal és Szabolcsi Miklóssal közösen, egy ideig velük szoros szövetségben Aczél György háttéremberei, ideológiai beszállítói közé tartozott. Az életrajzi vonatkozások rögzítésekor kell megjegyezni, hogy a kiadvány egyik értékes, az olvasó tájékozódását nagymértékben segítő része Babus Antal nagy empátiával megrajzolt Király István-portréja. A pályaképként meghatározott írás az életmű legfontosabb állomásait és kulcskérdéseit a területi korlátok mellett is átfogóan tárgyalja.

Éppen Király István sajátos, évtizedekig tartó hatalomközeli helyzetéből kiindulva sokan páratlan történeti dokumentumot látnak a *Naplóban*. Kétségtelen, hogy a csaknem kilencszáz oldal elolvasása után megmarad egy történelmi vízió, a huizingai értelemben vett „történelemkép” a Kádár-korszakról, elsősorban annak kulturális életéről. Ennek megteremtéséhez a *Naplóhoz* kapcsolt rendkívül informatív lábjegyzetek is hozzájárulnak, amelyek Soltész Márton, T. Tóth Tünde és Katona Ferenc munkáját dicsérik. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a *Naplóban* nincsenek igazán olyan történeti mozzanatok, amelyeket egyéb források nyomán ne ismernénk jobban. Ennek oka a naplóíró motivációjában, a tollát mozgó szándékban keresendő. Király István ugyanis nem azért írta naplóját, hogy fontosnak tűnő események tanújaként azok krónikásává váljon. Ezt érdemes egy példával érzékeltetni. Királynak a párt 1956 után komoly szerepet szánt Németh László és Illyés Gyula meggyerésében. Ő ennek jegyében folytatott megbeszéléseket 1959 tavaszán a két íróval, miként Németh Lászlót is a párt megbízásából kísérte el csaknem egy hónapos szovjetunióbeli útjára 1959 őszén. A *Naplóban* azonban az események tényére sincs utalás, nemhogy tartalmukra. Király a történelemről természetesen készített feljegyzéseket a párt számára, amelyek levéltári forrásként rendelkezésünkre állnak, azonban naplójában nem örökölte meg őket. A szempont ugyanis, amely az életanyag felmérhetetlen tömegéből kiragad részeket, nem a történelmi jelentőség, hanem a személyes életérdek. A napló elsődlegesen nem történelmi, hanem emberi dokumentum: önismerés és védőbeszéd. A külvilág ítéletével szemben az önbecsülés megőrzésének, a lelki fájdalmak és nem utolsósorban a bűntudat elosztatásának eszköze. A naplót életre hívó és alakító személyes életérdek, tehát a múlt cselekedeteinek és gondolatainak védelme, ahogy a *Napló* egyik helyén maga Király is írja: „Lelkünk mélyén mindannyian védjük múltunkat, tévedéseinket.”

Élete utolsó, Kosztolányiról írott művében a személyes élettapasztalat adta rendkívüli beleérző képességgel rajzolta meg a „közvélemény terrorjától” szenvedő, „stigmatizált” Kosztolányi alakját, akire a világ a „jellemtelen ember szerepét osztotta ki”. Az elemzés értelmében a valójában „hallatlan erejű erkölcsi energiákat” hordozó író nem tudta magát teljesen függetleníteni a szélkakasság,

a „homo circumspectus” mások által ráütött bélyegétől. Az irodalomtörténeti munka koncepciója szerint a megrendült identitásérzés, a „roncsolt identitás” követelte meg az önlegitimációt, amely szépirodalmi köntösben, Esti Kornél alakjában nyert formát. Esti Kornél eszerint Kosztolányi világnézetének, én- és létmagyarázatának szócsöve. Király könyvében, amely a sokatmondó *Kosztolányi – Vita és vallomás* címet viseli, saját egzisztenciális tapasztalatát, életproblémáját vetítette rá az íróra.

Hogyan lépett fel a fenti életprobléma, a „stigmatizált élet” átka Király sorsában? Közvetlenül a háborús cselekmények befejeztével, 1945 májusában csatlakozott a kommunista párthoz. Egyik késői visszatekintésében a döntést az 1944–1945 telén, Budapest ostroma idején, a pincében olvasott Marx-művek „revelációszerű” hatásával magyarázta, amely könyvek visszaadták a vallással együtt korábban elvesztett „megváltás-hitet”. A kortársak ezzel szemben Király tettéből a jó szimatú karrierista érvényesülési vágyát olvasták ki. Szemükben az élelelhatározó lépés előzmény nélküli fordulatnak tűnt, amelynek ellentmondtak nemcsak a családi háttér, de az addig megtett életút érték-választásai is. A tiszántúli lelkészfiú, a Sárospataki Református Kollégium neveltje ugyanis kollégiumi éve alatt Szabó Dezsőért, Németh Lászlóért rajongott, egyetemistaként pedig az 1940-es évek első felében először Kosztolányi, majd Nietzsche és Heidegger vonzáskörében jelölte ki szellemi pozícióját. Valószínűleg a fiatalkori filozófiai orientációból, valamint az egyetem ideje alatt elnyert német állami ösztöndíjak tényéből szövődött egybe a legenda, miszerint Király István kommunista fordulata előtt a nemzetiszocializmussal szimpatizált. Ez a stigma – megerősítve a jellemtelen konjunkturalovag képét – a többivel egyetemben végigkísérte Király életútját. A Rákosi-korszakban a külvilág Király Istvánban a túlbuzgó neofitát, a mindenre kapható karrieristát látta, aki – ha érdeke úgy kívánja – egykori mesterét is elárulja: az úgynevezett Lukács-vitában Király a vádlók sorába állt. Az írói közvélemény a rákosista cenzort gyűlölte benne, aki mint a Csillag szerkesztője 1953 után is a Rákosi-féle vonalat képviselte az irodalmi életben. A közvélekedés még legszemélyesebb emberi döntését, párválasztását is karrierépítése eszközének tekintette. Ekkor született meg az évtizedekig visszhangzó gúnyos megállapítás, miszerint a Kreml falánál eltemetett egykori népbiztos-helyettes, Landler Ernő lányát feleségül vevő Király István „benősült a Kreml falába”. Az ítéletek, vádak és pletykák súlya ugyanakkor egészen 1956 tavaszáig nem vezetett a lelki egyensúly megbillenéséhez és ezzel szoros összefüggésben az öngigazolás igényéhez, amely majd a naplóban találja meg a maga kifejezési formáját. Ennek oka, hogy egészen a XX. Kongresszusig a párt és annak szolgálata Király számára cselekedeteinek hitelesítője volt. Ez a támasz inog meg a XX. Kongresszussal: az ügy szolgálatának nemes mivoltát mint minden belső kétség elhallgattatóját éppen a párt kérdőjelezte meg. Király egyedül maradt, nemcsak a „közvélemény terrorjával”, de a lelkiismeretével szemben is. Hiszen a köré szövődő vélekedéseknek csak egy része tűnik legendának, torzító pletykának. Ilyen a pusztán karrier motiválta párt- és párválasztás, a nemzetiszocializmussal való fiatalkori kacérkodás. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a „szent cél” érdekében átgázolt másokon, valamint hogy Rákosi és Révai embereként közvetlenül szolgált a hóhérokat. A „szolgáltatól” az sem tántorította el, hogy barátai is a terror áldozataivá váltak, miként az sem, hogy felesége révén, akinek családja megszenvedte a Szovjetunióban a Nagy Terror időszakát, pontosan tudta: a koncepciók perek a sztálinista hatalomgyakorlás szerves részét képezik. Emellett azzal is számot kellett vetnie, hogy a hatalom, amelyet szolgál, éppen azt a világot zúzza szét, ahová a saját gyökerei is visszanyúlnak: a templomok és a paraszti társadalom világát.

A feltörő lelkiismeret hangja, valamint ettől elválaszthatatlanul a sérült önbecsülés helyreállításának igénye két, egymástól alapvetően eltérő magatartást hívhat életre. Az egyik nyomán az ember szembenéz a múlt tévedéseivel, és vállalja értük a felelősséget. Levonja a következtetést, hogy az utópia érdekében végrehajtott terror nem véletlen kisiklás, hanem a marxi tanok és a lenini bolsevizmus lényegi eleme. Sok egykori kommunista ismerte ezt fel 1953, illetve 1956 után, nem keresve mentséget az eszme számára. A másik öngigazolásba fojtja a bűntudatot. Király ezt a második utat választotta, a *Napló* ennek lenyomata. A Rákosi-rendszer végérvényes bukása után a naplófolyam az öngigazolás jegyében egyszerre valósítja meg az 1950-es évek melletti apologetikát, s így valójában alkotója önlegitimációját, valamint a kortársak szemében élő „homo circumspectus” alakjával szemben a pozitív önkép megerősítését.

A *Napló* legfőbb tartalmi és egyúttal szerkezeti sajátossága a Király által vallott eszmények – amelyek valójában az ötvenes évek, a Rákosi-korszak vezéreszméi – ütköztetése, összemérése a mindenkori jelen valóságával, szellemi tendenciáival, uralkodó eszméivel. A cél érdekében felhasznált

életanyag éppúgy lehet egy baráti beszélgetés, megtekintett film vagy színházi előadás, olvasmányélmény vagy éppen egy külföldi utazás benyomásai. A naplóíró gondolatainak tulajdonképpen tárgya a múlt jelenben is megőrzendő eszményei: a „forradalmi pátosz”, a párt történelmi küldetésében való hit, a marxizmus antropológiai optimizmusa, az „új ember” kinevelését célzó kultúra, a közösségcentrikus szemlélet, a szocialista realizmus és annak hóstípusa, az egyenlőségelv, valamint az individualizmus- és nyugatellenesség. Király jól érzékelhetően az eszmények, illetve képviselői nemesnek vélt szándékai felől igyekszik védeni a korszakot, az ötvenes éveket.

Király István a *Napló* lapjain a kultúrkritikus pozíciójából szemléli a diktatúra új szakaszát, a be rendezkedő Kádár-rendszert. Jegyzetei a folyamatos értékvesztés tüneteit konstatálják: a kommunista múlt előző szakaszával szembeni fenntartást, vagyis Király kifejezésével a „múltgyalázást”, a „forradalmi romantika” kitagadását, a „távlatvesztést”, az „individulális anarchia” és a fogyasztói magatartás térhódítását. Tragikomikus módon Király a kommunista világ varázstanításaként éli meg az ötvenes évek szellemétől való elszakadást. Egy jellemző, a múlt és a jelen szembeállítására épülő mondat a naplóból: „Milyen messze vagyunk már minden szocialista hittől, értéktől. Körülvesz a dezillúzió.” A látszólag az aktuális jelenségeket rögzítő napló így válik valójában a múlt s egyben a naplóíró melletti védőbeszéd eszközévé.

A kultúrkritikai pozíció különösen annak fényében meglepő, hogy mint láttuk, Király a Kádár-rendszer nómenklatúrájának tagjaként, az aczéli kultúrpolitika egyik szakértelőjeként rögzítette naplójában fenntartásait. Nem érezte ellentmondásosnak, hogy képviselőként minősíti az országgyűlést az „új bürokratikus osztály parlamentjének”, amely a saját érdekében hoz törvényeket, miként azt sem, hogy Aczél háttérembereként bírálja annak kultúrpolitikáját. Király könnyen megnyugtatta magát azzal, hogy belső fenntartásai dacára is, a párthűség és a „szolgáltatetika” szellemében kötelessége a történelmi küldetéssel bíró pártot segítenie. Felesége nem az ideológiai igazolásban, a szolgáltatetikában vagy a párthűségben, hanem férje opportunizmusában látta tevékenysége mozgatóját. A napló így őrzi szavait: „Egy beszélgetésen a feleséged szemedbe vágja az igazságot: Miért dolgozol Aczélnak?! Mert oportunista vagy. Ez az igazság. Ne áltasd magad! Lásd magad kívülről!”

Az 1970-es években, amikor Király az ideológiateremtő szerepében lépett fel, és írásaiban, tanulmányaiban hitet tett az ötvenes évek értékei mellett, tulajdonképpen a *Napló* gondolatait, érvkészetét emelte át. Úgy érezte ekkor, hogy a politikai klíma lehetővé teszi a korábban időszerűtlennek vélt, a *Napló*ban dédelgetett gondolatok nyilvánosságra hozatalát. Ennek fő oka, hogy Hruscsov bukása után a desztalinizációs lendület alábbhagyott, az irodalom és általában a kultúra területén pedig a hruscsovi idők viszonylag nagyobb önkifejezési tere ismét drámaian összezsugorodott. A folyamatot jól jelzi, hogy az 1970-es évek közepére a sztálini kultúrpolitika első számú irányítójának, a „szocialista realizmus atyjának”, Andrej Zsdanovnak a rehabilitációjára is sor került. Mindez a szovjet–magyar relációban is éreztette hatását. Az évtized elején a szovjetek nemcsak a magyar gazdasági reformokat, de az Aczél irányította kultúrpolitikát is elkezdték bírálni. Király ebben a történelmi helyzetben érezte elérkezettnek az időt, hogy kilépjen Aczél árnyékából, a másfél évtizedes ideológiai bedolgozói szerepből, s igazi ideológussá váljon. A *Napló*ból kiolvasható, hogy ilyen irányú törekvéseit a szovjet kiritikával messzemenően egyetértő, Aczél háttérbe szorításában érdekelt úgynevezett munkásellenzék, elsősorban annak is egyik vezéralakja, Gáspár Sándor támogatta. Nem meglepő, hogy a karrierizmus stigmáját ezúttal Aczél-tól kapta meg Király. A *Napló* 1974-es jegyzeteiben olvashatjuk: „[Aczél] Rám támadt, hogy nagy bajban hagytam őt, majdhogynem azt mondta, hogy svindler vagyok, karrierista... Azt a látszatot akarja kelteni, mintha én hagytam volna cserben, és svindler vagyok, egy gazember.”

Az 1970-es években születtek meg tehát Király ideológiai tanulmányai, amelyek részben a forradalmi pátosz eltűnésére (*Mindennapok forradalmisága*, 1973), részben a közösségcentrikus világnézet háttérbe szorulására (*Hazafiság és internacionalizmus*, 1973) kívántak valamiféle választ adni, miként az ötvenes évek értékeit felmutatni kívánó első írása is ebben az időszakban látott napvilágot (*A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán*, 1976). A *Napló* egyik 1976-os bejegyzése nyilvánvalóvá teszi, hogy miként a naplóírásnak, úgy a külvilágnak szánt, az ötvenes évek értékei mellett érvelő tanulmányának is a büntudattól, a felelősségvállalástól való menekülés az alapvető funkciója: „Meg kellene próbálni az ötvenes évek igazolását végrehajtani. Mert egyébként, mit hőskorként éltem át, körém tekerődzik, mint lefojtó büntudat.” Egy másik eszmefuttatás a *Napló*ból

pedig arról győzhet meg minket, hogy valójában az ötvenes évekről írott tanulmányban a Révai József szerepét, működését feszegető részek a legkevésbé sem a történelmi megismerés szándékából születtek, hanem a személyes felelősség elhárításának igényéből: „A másik probléma a felelősségek láncolata. Ez a láncolat jelenleg töretlen. Minden kommunista felelős azokért a tettekért, amelyeket akkor [az ötvenes években] követtek el. Ezt a láncolatot valahol meg kell törni. És én azt gondoltam, hogy Révai személye megfelelő erre a célra.” Én egyetlen szöveg helyet találtam a *Naplóban*, ahol az öngazolás megbonthatatlan tünő falán mégis átszivárog a büntudat, és megszólal az őszinte megbánás hangja: „Bisztray temetése. Valaki arról beszél, milyen kiváló professzor volt, és negyvenöt évesen nyugdíjba küldték. Érzem az összes sebet, amit ütöttünk.” Ez azonban a kivétel. A kérdéshez való jellemző viszonyulást a *Napló* lapjain megőrzött egyik vita adja. Rényi Péter az 1980-as évek elején egyik cikkében számon kérte Királyon, hogy az irodalomtudósban nincs etikai megrendülés, és ebből következő felelősségvállalás az ötvenes évek miatt. Király válaszában leszögezte, hogy számára a katarzist a polgári világból való kiszakadás jelentette, és nem az ötvenes évekkel való szembe fordulás. Mint írta: „számomra az igazán morális rossz nem az ötvenes évek, de az imperialista-kapitalista világ”. Ez összecseng Lukács György ismert tételével, miszerint a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus.

Mint korábban írtam, a naplói nem pusztán a múltat veszi védelmébe, de a szélkakasság, a jellemtelenség bélyegétől is meg kívánja védeni önmagát. Az önkép értelmében Király István elveihez, a szocializmus ügyéhez a végsőkig hű kommunista, aki éppen ezért nem tagadja meg múltját. Aki a csak önmagának élés ürességével szemben a másokért küzdő, hasznos életben látja a boldogság forrását. A hűség őt nem egyes emberekhez, hanem az ügghöz kapcsolja: „Este Sötérettel. Bántó a szubjektivitása. Mindenütt, mindenben egyéni hűséget kíván, s nem hűséget valamely ügghöz.” Az elvhűség, a múlt vállalása mint legfőbb erkölcsi érték jelenik meg a *Naplóban*: „Az igazi élet: dacos helytállás egy gondolatért.” Király értékékképzeteiről sokat elárul, hogy mint azt a *Napló*-ból megtudjuk, mélyen imponált neki Anatole France *Az istenek szomjaznak* című regényének jakobinus bírójára, Évariste Gamelin. Király számára ő az „igazi hős”, hiszen „van pátosza az életének”. Gamelin hisz a közjót szolgáló terror szükségességében, amit – bár belül lelki furdalás gyöttri – később sem bán meg, halála órájában is kitart elvei mellett. Király naplójában az antihősök a múltjukat nem vállalók, a félszívvvel hívők, illetve az egykori eszményektől elfordulók. Magatartásuk Királyt viharos erkölcsi felháborodást tükröző bejegyzések írására sarkallja, ezzel is erősítve saját szemében a pozitív önképet. A Rákosi-érával szemben utólagosan kétségeket megfogalmazó Bóka ennek jegyében tűnik fel jellemtelen alaknak, Darvas ugyanezért tartás nélkülinek. A kommunizmussal szembe forduló Orwell az „áruló”, Méray a „gazember”, a bűneit megvalló Farkas Vladimir a „patkány” minősítést kapja. Vas Zoltán pedig a bukott ember, a tévesztett életút tragikus szimbólumalakjává nő: „Vas Zoltán máskülönben nagyon pesszimista volt. Arról beszélt, hogy véleménye szerint az egész szocializmus halott ügy, és nagy történelmi hiba volt, ami 1917-ben kezdődött. Szomorú volt látnom ezt az öregembert, aki úgy érzi: életének egyetlen értelme, hogy lerombolja a hitet, amelynek felépítésére egész életét rászánta.”

A *Napló* azonban arról is tanúskodik, hogy a Király által rögzíteni kívánt önképet a külvilág folyamatosan megkérdőjelezte. Kiderül belőle például, hogy mennyire megviselte Moldova *Malom a pokolban* című regényének megjelenése, amelynek egyik szereplőjét az író Királyról mintázta. Németh-Nosztter alakja magára öltötte a Király személyét övező pletykák szinte mindegyikét, az egykori náci meggyőződéstől az érdekházasságig. Szintén nehezen szembesült a Lengyel József, valamint Fodor András naplójában megrajzolt Király István-képpel. Az előbbiben szélkakasként, az utóbbiban a hatalom kutyatermesztű kiszolgálójaként láthatta önmagát. Királynak tehát folyamatosan szembesülnie kellett az általa Kosztolányi szájába adott kérdéssel: Ki is vagyok valójában én? A magamban hordozott önkép, vagy a világ szemében élő hasonmás?

Írásomban annak a gondolatnak az alátámasztására törekedtem, hogy a bemutatni kívánt napló éppen az, aminek az irodalomtörténész Király István Kosztolányi szépirodalmi alkotásainak egy csoportját látta: világnézet, én- és létmagyarázat. A *Naplót* olvasva végig Hamvas Béla *Patmoszának* egyik gondolata járt a fejemben, amelyet nem tekintek ugyan általános érvényűnek, de a naplói világnézetére rendkívül találónak vélem: „A világnézeteket nem az igazság érdekében építik, hanem a rossz lelkiismeret ellen.” (*Magvető, 2017*)